

Varga Csaba¹

Jogfilozófiától a történeti komparatizmusig és vissza*

Absztrakt

Annak érdekében, hogy a jogelméleti kutatások eredményének érvényessége túlterjedjen egyfelől a jelennek és másfelől a nemzetinek a szintjén, a történelmi fejlődést nyomon követő összehasonlító elemzés szükséges. Egy valóban általános jogelmélet csakis e hármas interdiszciplinaritásban, tehát jogtörténeti és jogösszehasonlító alapozással jöhet létre. Mindezek összefüggésében tárulkozik fel a jogi formaválasztások értelmétől a jogász hivatás deontológiájának ontikus jelentőségéig mindaz, ami végső soron nem más, mint a „mi a jog?” örök kérdése. E perspektíványerés kap többletértelmet és külső nézőpontból történő újraalapoást azáltal, ha a jogot immár a jogi kultúrák és a bírói gondolkodásmód összehasonlító történeti vizsgálatának összefüggésében, immár társadalmisága teljességében, a társadalmi integráció rendteremtése részeként vallatjuk.

Kulcsszavak: jogfilozófia, összehasonlító jog, összehasonlító jogi kultúrák, összehasonlító történeti szemlélet, a jogi elméletalkotás általánossága

Abstract

In order for the validity of the results of legal theory research to extend beyond the present on the one hand, and beyond the national on the other, comparative analysis is necessary to trace the historical development as well. A truly general theory of law can only be built on such a threefold interdisciplinarity, i.e. on the basis of legal history and comparative law outlook. It is in this context that everything from the meaning of the choice of legal form to the ontological significance of the deontology of the legal profession reveals what is ultimately nothing other than the eternal question of “what is law?”. This gaining of perspective is given added meaning and a new grounding from an external perspective by the fact that law is now seen in the context of the comparative historical study of legal cultures and judicial thought, now in the fullness of its sociality, as part of ordering in the process of social integration.

Keywords: philosophy of law, comparative law, comparative legal cultures, comparative historical perspective, generality of legal theorising

¹ Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar Jogbölcseleti Tanszék, professor emeritus

* A Journal of Comparative Law (New Jersey) XIX. kötetének készülő tematikus számába, melyben a főszerkesztő William E. Butler professzor (Pennsylvania) mai komparatistáknak adott szempontok szerinti szakmai-életrajzi esszéisztikus önbeszámolóit kívánja összegyűjteni, kaptam magam is megtisztelő felkérést. A jelen dolgozat, mint fordítás, erre épül. Jelen tanulmány DOI száma: 10.59558/jesz.2024.4.207

I. Gyökerek és jogásszá válás

A második világháborúba születtem bele. Apai nagyapám a kocsigyártáshoz szükséges számos mesterlevél birtokában Pécsen alapított üzemet, mely hamarosan komoly hírű, országos közüzemi megrendeléseket szerző gyárrá növekedett. Az automobilizmus megjelenésével ebből alakult a „Varga Gyula Autókarosszéria és Kocsigyár”, amely – fokozatosan apám által átvéve – a fél Dunántúlt ellátta autóbusszokkal, teherautókkal s egyéb karosszálásokkal, hamarosan a magyar vidék első benzinkútját üzemeltetve s felvállalva a Steyr, majd Mercedes, majd Opel, végül pedig a DKW és BMW márkáinak dél-dunántúli képviselőjét. Anyai nagyapám, üzemének nevén szintén „kocsi gyártó”, Győrben működött, s úgyszintén dél-dunántúli falucskából verekedte fel magát neves mesterré.

1941 májusa, születésem ideje egybeesett az egykori Jugoszlávia felbomlásával, amikor bevonulásával a magyar hadsereg visszafoglalta az első világháború után elszakított Délvidéket. Apámat tartalékos közelfelderítő repülőtisztként vonultatták be, s éppen nagyhétre esett, hogy gépe ellenséges terület felett mondott csődöt, ami szerencsés kényszerleszálláshoz vezetett. A szárazföldi csapatok beérkezéséig másfél héten át kényszerült ottmaradásra, a történetesen magyar többségű nagyfalu, Bácsföldvár provizórikus (hivatalosan már aligha szerb, de még nem magyar vezettségű) ügyeiben a helyiek bizalmából helytállva. Cseregépe megérkezésével parancsa rögvest Borovó Bata-gyárának akkor már német katonai repülőterére történő áttelepülésre szólította, ám gépe ismét cserben hagyta, s ebből már zuhanás következett. Túlélte, de sebesült. Születésem ilyen traumatizáló légkörben történt.²

Hazaszerető, dolgozó, katolikus, sokgyermekes családba születtem, mely hamarosan mindent elvesztett a kommunista hatalomátvételt követő államosítással. Elzárult a kilábalás lehetősége is, hiszen egy új jogszabály jóvoltából kitorölhetetlenül „kizsákmányolóvá” minősítettünk. Ezért, hogy magam proletárrá válva egyáltalán egyetemre jelentkezhessek, másfél évre elszegődtem a Pécs körüli kőszénbányák legnagyobbikába mélyszinti csillésnek.

Orgonajáték, költészet, esztétika érdekelt. Vágyam pedig a reáliák talaján francia-filozófia szak felé vitt. Ám csak bányaművelő mérnökképzésre vettek fel, az ország másik végébe, Miskolcra, ahol igencsak szenvedtem. Fél év után sikerült szülővárosomba visszaverekednem magamat, s mert orvosira még kevésbé kíváncsítottam, hát joghallgatónak. Politikailag prostituált hivatás volt ez akkor, és oktatása valóban nemigen volt különb. Bár a tételes tárgyaktól viszolyogtam, a jogbölcselet hál' Isten megfogott. „Marxista-leninista állam- és jogelmélet” tanszékén kezdtem hát el forgolódnani, saját könyvtárából gyakorlatilag kiolvasva a háború előtti s a kortárs nemzetközi műveket. És írtam dolgozatokat – az ausztráliai elméletművelés jogfogalmáról, s még özvegyével levelezve az akkoriban elhunyt *Henri Lévy-Bruhl* jogszociológiájáról. Logizáltam egy akkor főnökömtől ellenséges megközelítésként elutasított eszmefutásban arról, hogy *Lenin* visszatükröződés-elméletével szemben a jog nem „valóságtükrözés”, hanem – a megtévesztőnek tekinthető nyelvi forma ellenére – az emberi magatartás befolyásolásának csupasz eszköze. Nincs ezért a jogban állítás, mely igaz vagy hamis lehetne, s maga a jog is célszerű emberi konstrukció csupán. Ezzel pedig kivettem a jogot az ismeretelméleti megközelíthetőségből, hallgatólagosan tagadva *Lukács* határtalanra tágitott realizmus-elméletének relevanciáját is.³

² Varga Csaba: Varga Gyula Autókarosszéria- és Kocsigyár: Motorizáció Pécsen, a XX. század első felében – egy családi vállalkozás tükrében. Pécsi Krónika, Házmaster '98 Kft., Pécs, 2016, 407. o.

³ Vö. Varga Csaba: A jog meghatározásának néhány kérdése az ausztrál jogelméletben. [1964.] In Varga Csaba: Útkeresés. Kísérletek – kéziratban. Szent István Társulat, Budapest, 2001 [a továbbiakban 2001a], 19-48. o.; Varga Csaba: Henry Lévy-Bruhl és a jogszociológia. In Állam- és Jogtudomány, 1966/1. szám, 151-158. o.; valamint – három és fél évtized után közzétéve – Varga Csaba: A magatartási szabály és az objektív igazság kérdése. [1964.] In Varga 2001a: 4-18. o.

Egyetemi karrier kilátása azonban Pécsett már az első évben lehetetlenült. Az 1956 utáni megtorlási hullámban egy országos állambiztonsági akció állam elleni összeesküvésnek torolta meg a katolikus ifjúsági pasztorációnak a felozlatott cserkészszéget újraélő természetjárásban, nyári táborozásban, évközi beszélgetésekben megjelenő formáját. E számos börtönbüntetést és állástól megfosztást egyaránt eredményező eljárásban lettem majdnem gyanúsított én is. Megalázó procedúra után ki tudtam ugyan kecmeregni ebből, de a politikai rendőrség „Megbízhatatlan” dossziéja ettől kezdve mindenüvé elkísért.⁴

II. Jogi tanulmányok és első írások

Kulcsár Kálmán jogszociológus volt az, aki kimentésem érdekében segített bejutni a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetébe, Budapestre. Akkoriban ez egy nem politizáló, valóban tudományos műhely volt, az országban egyetlenként. Igazgatója, *Szabó Imre* akadémikus figyelmébe ajánlott, aki egy ismerkedő beszélgetés után 1965 tavaszán valóban felvett. Noha a pártállam első számú jogász képviselője volt, jogtudósként a Szovjet Tudományos Akadémia egyedüli rendes tagja, személyében ráadásul a jogelmélet művelője és az ún. szocialista jogösszehasonlítás megteremtője. Bár jogelméletnek vettek fel, a frissen alapított Összehasonlító Jogi Osztályhoz osztottak be. Örömhöz így társult ürem, hiszen itt nemigen kutatás folyt, mint inkább külföldi jogszabályok fordításgyűjteményeit állították elő. Néhány szerkesztési munkán⁵ túl szerencsémre tolem csak annyit vártak, hogy olvassam a komparatiztikum nemzetközi irodalmát s írjak is az olvasottakról. Tettem, miközben minden erőmmel a Jogelméleti Osztályhoz bekerülésre törekedtem, ahová immár csaknem hat évtizede tartozom.⁶

A jogtudományban a komparativizmus újra elismerése volt az, ami áttörte a Nyugat és a Kelet között dúló hidegháború korlátait. Hiszen az ellenségként falépítő izoláció helyett ez érintkezést követelt. Ennek címén kezdhettek el kutatók utazni, hogy tanárként vagy hallgatóként kikerüljenek a strasbourgi nemzetközi jogösszehasonlító kar kurzusaira.⁷ Így kerültem magam is oda, majd amsterdami és perugiai folytatására. Professzoraink persze semmit sem tudtak társaik jogáról, így ami történt, az nem sok, de mégis előrelépés volt: nemzeti jogok párhuzamos bemutatása. És szemnyitogatás. Tapasztalás a vasfüggöny mögöttől, merthogy e hat hét ismerkedések, rácsodálkozások tömegével járt.

Mindezek tovább ösztönöztek, hogy könyvtárainkban, amikor kezdtek már friss nyugati kiadványok is beérkezni, olvassam a nemzetközi irodalmat, miközben ismerkedem a külföldi jogok bemutatásában gazdag két háború közti hazai irodalommal is (aminek még őrzött példányait könyvtáraink ekkoriban még leginkább eldugták, merthogy foglalatoskodni velük a marxizmus állítólagos hegemoniája légkörében nem volt illendő). Bár elmondható, hogy Magyarországon kirívóan szabados gyakorlat uralkodott az élenjáró szovjet, keletnémet vagy csehszlovák állapotokkal, a szellemi határzárral, bezártsággal, a magára maradottság

⁴ »...csak múlásunk törvény...«. Varga Csaba jogfilozófussal beszélget Mezei Károly. Kairosz Kiadó, Budapest, 2012, 142. o.

⁵ Legfontosabbként ezek közt ld. Varga Csaba (szerk.): Új szocialista alkotmányok. Összeáll. Rác Attila – Toldi Ferenc – Török Lajos. MTA KESZ, Budapest, 1966, 311. o.

⁶ Varga Csaba: Pályakezdés az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete Jogösszehasonlító Osztályán. In Jogelméleti Szemle, 2010/1. szám, <http://jesz.ajk.elte.hu/varga41.html> (2024. november 15.).

⁷ Ez volt a Faculté internationale pour l'Enseignement du Droit comparé. Vö. Varga Csaba: Beszélgetés Péteri Zoltánnal, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete Jogösszehasonlító Osztálya első és utolsó vezetőjével – Beszélgetőtárs Varga Csaba. In Jogelméleti Szemle, 2024/2. szám, 123-161. o. <https://ojs.elte.hu/jesz/article/view/8466/6742> (2024. november 15.).

nyomorúságával szemben,⁸ abban azonban magunk is osztoztunk, hogy néhány nagy öreget kivéve jogtudományi elitünket már sztálinista szellemi ínség formálta. Apró példa bár, mégsem véletlen, hogy történetesen az angolszász jog mibenlétének a megértéséhez kulcsa egyikőjüknek sem volt. Minek látták és láttatták azt akkor? Leginkább kontinentális berendezkedésünk perverz melléktermékének, a jogbizonytalanság, már-már egyenesen a jogtagadás csimborasszójának, hiszen nem volt egyáltalán olyan kézzel fogható, mint a szocialista normativizmus pozitivista törvényjoga. Intézeti ifjoncként megkíséréltem hát jogfilozófus főnökömmel műve recenziójában⁹ tisztázni, hogy az, ami az angol jogban más, nem levezethető a bezártságunkban egyedül megtapasztalt kontinentális jogból. Amiből persze csakis élethosszi ellenszenv következett. *René David Les grands systèmes de droit contemporains* (1964) magyar kiadásáig (1977)¹⁰ jogtudományunk ilyen vagy hasonló hamis belterjességekre, egyenesen félreértésekre épült. Ezen alig, lassan változtathattak csak kapunyitások, amikre általam átlátott területeken magam is törekedtem.

Mit csináltam hát? Mert komparatiztikum volt-e pécsi *alma materem* 600 éves évfordulójára összeállított könyvem, mely *René David* címadását követve – *A felsőfokú jogi oktatás főbb mai rendszerei* (1967)¹¹ – félszáz ország egyetemi jogi képzésének párhuzamos bemutatására, majd tapasztalatai összegzésére épült? Avagy külföldi műveknek az a mintegy kétszázötven kritikai szemléje, amiket az 1960-as évek derekától negyed évszázadon keresztül írtam az *Állam- és Jogtudomány* és a *Jogi Tudósító* magyar folyóirataiba, egyharmadában angolul is megjelentetve az *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae* hasábjain, illetőleg a leuveni *Current Legal Theory (International Journal for Documentation on Legal Theory)* (1983-1998) eleve jogirodalmi áttekintésre szánt szemléjében? S amelyek legsúlyosabb darabjait egy gyűjteményes kötet – *Jogi elméletek, jogi kultúrák* (2004)¹² – félezer lapján utólag még külön is közreadtam? Az efféle szemleírásokra történő korabeli s későbbi hivatkozások egyaránt mutatják, hogy ilyen leszegényített időkben, mint amikor például nálunk a sztálinizmust az 1956-os szabadságharcra következő eltiprás váltotta fel, bosszúállás és keményvonalasság keveréke, leginkább efféle beszámolók tudtak egyáltalán hírt adni az Óperencián túli világról.

Kutatóként mindazonáltal a diszciplínaként felfogott komparativizmus nagyban-egészében hidegen hagyott. Jogfilozófus voltam, aki a jog mint olyan mibenlétének felfejtése kísérleteivel kívánt csak foglalatostkodni. Mindeközben azonban éppen a korabeli jogelméletieskedés igénytelenségével futottam szembe, mely a mindenhová szétsugárzott szovjet minta szerint „általános jogelmélet” címkét hordozott, miközben csakis önmagáról szólt, egyetlen államnak, a sajátjának a berendezkedéséről. Dühömben már 1973-ban cikk-kísérletben¹³ akartam világgá kiáltani, hogy ez csalás (kiútként magától értetődően a történeti összehasonlításra alapozást ajánlva) – ám nem publikálhattam, mert túl nagy hatalmakkal kerültem volna szembe.

⁸ Varga Csaba: A szocializmus marxizmusának jogelmélete: Hazai körkép nemzetközi kitekintésben. In Varga Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben.* Szent István Társulat, Budapest, 2004, 251-302. o.

⁹ Varga Csaba: A »Jogforrás és jogalkotás« problematikájához. In *Jogtudományi Közlöny*, 1970/9. szám, 502-509.

¹⁰ David, René: *Les grands systèmes de droit contemporains.* (Droit comparé.) Dalloz, Paris, 1964 ill. René David: *A jelenkor nagy jogrendszerei. Összehasonlító jog*, ford. Nagy Lajosné Dusa Margit. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977.

¹¹ Varga Csaba: *A felsőfokú jogi oktatás főbb mai rendszerei.* Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete, Budapest, 1967, 210. o.

¹² Varga Csaba: *Jogi elméletek, jogi kultúrák.* Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből. ELTE "Összehasonlító jogi kultúrák" projektum, Budapest, 1994, xix + 503. o.

¹³ Három évtizeddel későbbi megjelenése Varga Csaba: *Összehasonlító módszer és jogelmélet.* In Varga 2001a: 97-101. o.

III. Jogfilozofálás összehasonlító történeti szemlélet alapján

Rögvest adódott arra alkalom, hogy a történeti összehasonlító alapozás lehetőségét kipróbáljam jogelméleti feladványon.

Először is s talán azért, hogy tapasztalatot szerezzek, a nemzetközi irodalomban sem feldolgozott témaként a preambulumokról monografizáltam (1970).¹⁴ Legtöbb eredménnyel alkotmánypreambulumokat összehasonlítva azok normatív jogforrásként különböző helyeken és időkben történt alkalmazását vizsgáltam, majd ez szolgált tapasztalati alapként a preambulumok mint jogalkotói aktusok sajátos részei normativitásának, felhasználása különös jegyeinek legszűkebb értelemben jogelméleti megvitatásához. Néhány évvel később ugyanezt tettem a parlamenti törvényhozásban a tervezet benyújtásakor elhangzó miniszteri indokolás, az úgynevezett *exposé des motifs ministériel* vagy *statement of reasons* feldolgozásával (1977).¹⁵ Merthogy itt is *comparatio iuris et usu* vezetett el ahhoz, hogy különbséget tehessek a pusztán *travaux préparatoires* gyanánt elismert és kezelt jogszabályi háttérszövegek mint jobbra jogtörténeti jelentőség és a skandináv gyakorlatban olykor – bár az egyes nordikus jogokban különféle módokon – formálisan is betöltött különleges értelmező szerep között.

Közel egy évtized kutatási eredményeként tudtam előállani kandidátusi disszertációként *A kodifikáció mint társadalmi–történelmi jelenség* (1979)¹⁶ történeti komparatizmuson nyugvó nagy ívű feldolgozásával, melyben a legősibb közel- és távolkeleti jogmegjelenésektől az időben utolsó szovjet és afro-ázsiai fejleményekig elemeztem a kodifikációs jogobjektíválás funkcionális megfelelőit, hogy egyáltalán komparatív történeti empiriára alapozhassam a mű második felében majd a formális jogracionális elméletét.

E feldolgozásban látszólag csak a jog megjelenési formájáról volt szó. Az elemzés azonban pontosan azt mutatta ki, hogy a lényeg – itt is, mint oly gyakran a társadalmi létezés során előállított objektivációkban – éppen a formában ölt testet. De miért? És miként? Vegyünk egy példát: az európai újkor hajnalán végbement szokásjogösszeírásokban látszólag csupasz formaváltás történt, de ezzel maga a jog önazonossága lényegült át valami mássá. Hiszen addig egy megfigyelhető gyakorlat tényei és a mögöttük meghúzódó normativizálási szándék adták létét, ami azonban most összeírásának éppen megtörtént szövegszerűségébe váltott. Folytassuk egy ellenkező értelmű példával: középkori zsidó, újkori dél-afrikai, valamint ismétlődően angol jogokban egyaránt történtek kísérletek a kodifikálásra, ám ezek mindegyike zátonyra futott. És miért? Ugyanezért, a transzszubsztanciáció fenyegetésének a kivédéséért – amiben az játszott szerepet, hogy az első két esetben a jognak a példaszűrésben rejlő adaptív lehetőségét, a harmadikban pedig a formális jogbiztonság látszatával szemben is a precedencialitás megőrzését akarták. S talán még érdekesebbként a monográfia kontinentális fejezeteiből kiderült az is, hogy lényegváltás formaváltás nélkül is kikényszeríthető, pusztán a társadalmi gyakorlat nyomása eredményeként. Ezt pedig a francia polgári törvénykönyv (1804) utóéletével példázhattam. Az exegézis szoros szövegvizsgálását ti. a századfordulón a törvénypozitivizmusnak szabad jogtalálásra történő oldódása követte, s ez torkollott immár teljes jellegváltozásba a XX. század második felében. Ekkortól ugyanis a törvényszöveg immár nem annyira a bírói megoldás forrása és meghatározója, mint inkább a meghivatkozás rendszertani helye lett, ahonnan úgymond csupán kiindul a megoldást illető bírói inspiráció.

Talán e fenti fejtegetésekből kiviláglik, hogy a *comparatio iuris* számomra ekkor sem textuális azonosságok/különbözőségeket feltárásaként vagy magyarázataként volt érdekes. Az viszont, amihez tényleg hozzásegített, nem volt más, mint a tényleges jogműködés és ezzel az

¹⁴ Varga Csaba: A preambulumok problémája és a jogalkotási gyakorlat. In *Állam- és Jogtudomány*, 1970/2. szám, 249-307. o.

¹⁵ Varga Csaba: A törvényhozás és felelős tudatossága. In *Állam- és Jogtudomány*, 1977/1. szám, 68-99. o.

¹⁶ Varga Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 351. o. és 2. kiad. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002, 439. o.

élő jogi kultúra eltérő – magát a jogot is különféleképpen megjelenítő – funkcionalitásaira való ráébredés. Ezen autochthon különműködésű kultúráknak a változatossága gondolkodtatható el például akkor is, amikor Lukács György posztumusz opusza nyomán egy jogontológia körvonalain tűnődtem *A jog helye Lukács világképében* (1981)¹⁷ kifejtéseiben. Ez tette szinte képszerűen gondolhatóvá annak kontextualizáló jelentőségét, hogy korunkban a normativizmus uralmát megteremtő európai kontinentális berendezkedés valóban egy olyan jog képzetével él, amely ugyenezen jog belső szabályaiból következően formális létrehozatalával egyszersmind önmagában elégséges és befejezett is lesz. Olyannyira, hogy szövegszerűségében mint önmagával azonos tárgy, már-már fizikailag megragadhatónak tűnhet. Mindez pedig már magával hozta, hogy az a környezet és összefüggés, amiben ez a jog történetesen megjelenik – vagyis a jogász hivatás deontológiája és a háttérül szolgáló jogi kultúra fogalmiasításai – csakis ideologikus függelék lehet – azaz, amiként Engels sugallta, osztályharcban formálódott hamis tudati forma. Egy történeti összehasonlításban azonban egy ilyen (s lényegében ismeretelméleti megközelítésre alapozó) állítás már nem tartható. Összegezve tehát: a joggyakorlás professzionális ideológiája – annak hitvallásszerű meghatározása, hogy adott berendezkedésben a jogász számára mi a jog és ezt milyen módon alkalmazza – nem egyszerűen egy készen kapott tárgyra akár kívülről és utólag biggyesztett, szabadon változtatható kezelési mód, hanem maga a jogban történő eljárás (vagyis egy ontológia terminusaiban kifejezve bármiféle létező, mert hatásgyakorlást kifejtve működő jog) sablonja. Annak normatívája, hogy milyen előzményből miként hozunk létre jogot és hogy azt tényhelyzetekre miként alkalmazzuk. Ebből viszont következik, hogy a jog ontikuma – filozófiai meghatározása szerint tehát az, ami a társadalmi létezésben hatást gyakorol – nem egyszerűen valamiféle tárgy, hanem egy olyan folyamat, amely adott eljárásból és meghivatkozott mintájából, azaz egy specifikus működés elemeiből tevődik össze.

S ez, jogelméleti elemzéseknek komparatista szemlélettel történő gazdagítása vagy éppen megtermékenyítése folytatódott, amikor *A jogi gondolkodás paradigmái* (1996)¹⁸ később több évtizeden át egyetemi alaptankönyvként használt megközelítés gondolata megfogant, aminek alapjait egyébként már az 1980-as évek elejétől tanítottam akkori FIDESZ-alapító ELTE-tanítványaim felkérésére a Bibó István Szakkollégiumban. Merthogy itt már kiderült, hogy a jog természete, nyelvhasználata, az azonosításához és alkalmazásához vezető érvelés lényegében mind a *Pierre Legrand* által utóbb nevesített *mentalité juridique*, vagyis a jogban való gondolkodás különbözőségeire épül.

Összehasonlítás igénye magától kínálkozott akkor is, amikor a kommunizmus összedőltevel a jogászságra háruló feladatoknak a számbavétele következett. Tehát *comparatio*, de nem azért, hogy közép- és kelet-európai térségünkben országokat, helyzeteket és sikeres vagy kudarcos átmeneteket összemérjünk, hanem azért, hogy a Nyugat felől az átalakulás sikerét eleve korlátozó/kizáró, az új hatalom általi megalkuvásra felhívó szirénhangok (s később már nyílt zsarolások) politikai haszonlesését felismerhessük. Mert a második világháború után Amerika gazdasági és politikai érdeke nürnbergi per típusú drasztikumot követelt, amit most pontosan ennek ellenkezőjével, mert igazságtétel, szereplőcsere, cezúra nélküli jogfolytonosságban szeretett volna elérni. A Nyugat álsága, az elviség álcája mögé rejtett saját érdekkövetés leleplezését szolgálta itt annak lehetősége, hogy összemérhessem a második világháborút követő álláspont s a mostani követelődés háttérmotívumait.¹⁹

¹⁷ Varga Csaba: *A jog helye Lukács György világképében*. Gyorsuló Idő, Magvető, Budapest, 1981, 287. o.

¹⁸ Varga Csaba: *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest, 1998, 388 o., utolsó változata Varga Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Szent István Társulat, Budapest, 2004 [2006], 504. o.

¹⁹ Varga Csaba: *Jogállami átmenetünk. Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések*. [AKAPrint], Budapest, 1998, 234 o. ill. Varga Csaba: *Jogállami? átmenetünk? Kráter*, Pomáz, 2007, 241. o.

Ugyanez a Nyugat, amely a kommunizmus bukásakor kéretlen misszionáriusként nyomakodott be hozzánk és most már zsarolással próbálkozik, manapság leginkább a jogállamiság büvsvavának hangoztatásából igyekszik magának fegyvert kovácsolni. Nos, nemrégiben történeti összehasonlítással kíséreltem meg felfejteni azt az utat, amit a fegyverforgatók bejárattattak ezzel a fogalommal (2022).²⁰ Abból ugyanis, ami eszmény volt, álkritériumot kreáltak, ami természetesen nemcsak álságos, de egyszersmind önmagában lehetetlen vállalkozásnak bizonyult. Hiszen egyfelől jogi meghatározás nélkül nem képzelhető jogi operativitás. Másfelől és mindeközben magát a problematikát kiemelték a jog formális korlátok közé zárt birodalmából, és azzal, hogy kidobták a politikai retorika ócskapiacára, bárkitől szabadon formálható s csaknem szubjektív nyitottságú terméké alacsonyították.

Hasonlóképpen nagy ívű összehasonlításra épült európai jogi kitekintésem (2009)²¹ is, amelyben a szabályozási moloch mögött próbáltam volna feltárni valamiféle háttérfilozófiát. Történetesen például a tagállami reakciók szemlézése adott lehetőséget arra, hogy az Európai Unió irányítását nemzeti érdekkövetésből jogilag vagy egyszerű hallgatással szabotáló államok eljárás módjait elemezzem – amely államokról ráadásul utóbb kiderült, hogy történetesen ugyanezen vádat hangoztatva éppen ők lettek Magyarország legfőbb mai kritikusai. Annak elemzése pedig, hogy egy efféle szimbolikus naprendszerben Brüsszel/Strasbourg/Luxemburg mint centrum és a tagállamok mint bolygók közt jogi formákban áramló input- és output-tömeg miként fejti ki hatását, vagyis egy látszólag gyenge, mert több fórum közti üzenetváltásban alakuló normativitás miképpen válik rendteremtővé, egy a jogformálódásban “*order out of chaos*” gyanánt leírható működésre ébresztett rá. Újabb példájául annak, hogy a jog éppen nem egy szövegbeli meghatározás logikai (tehát formális és egyesélyű) mechanicitásával működik, hanem alakító tényezők kölcsönhatásában s esetleg valamelyek túlsúlyával stochasztikusan alakul.

IV. Jogi kultúrák összehasonlító tanulmányozása

Mi mindebben a voltaképpeni jogösszehasonlítás? Önmagában *comparatio iuris* lehet-e, ha kilépek a nemzeti mivoltba begubózásból, s a világból már nem csak önmagamat érzékelem, hanem a történelem s a jelen változatainak teljességéből próbálom immár megérteni azt, ami éppen magunk vagyunk?

Nos, elméleti jogművelő voltam és vagyok, aki összehasonlító történeti alapokról (miközben jogantropológiától és makro-jogszociológiától egyaránt színezetten) kutatva a jogfilozófiát, voltaképpen mindig a „Mi a jog?” rejtélyével s elágazásaival vívódtam. Azért tehát, hogy az eredmény tényleg a jogi jelenségről szóljon, vagyis hogy egyáltalán filozofáláshoz méltóan egyetemes érvényű válasz születhessék, a jogi berendezkedések történelmi és persze jelenkori teljes változatosságára kellett alapoznom.

Megérett tehát a helyzet, hogy amikor alkalmas pillanattal találkoztam, belefogjak éppen a jogi kultúrák összehasonlító tanulmányozásába. Az Institute for Advanced Studies in the Humanities (Edinburgh) többszörös vendégkutatói meghívása adta erre az alkalmat. Régi barátként ott futottam össze Tom D. Campbell professzorral (aki az ő barátja, a Dartmouth kiadó [Aldershot] igazgatójával utóbb meg is látogatott a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen, közös folyóiratalapítást is felajánlva, amivel sajnos a mindenben óvatoss Harmathy Attila dékán nem élt). Nos, meghívott glasgow-i lakásába, ahol a kiadójától éppen indított *The International Library of Essays in Law & Legal Theory* tematikus reprint gyűjtemények hatalmas sorozatának kilátásairól beszélgettünk. Majd egy ihletett pillanatban

²⁰ Varga Csaba: Jogállamiság – viták közegében. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2022, 518. o.

²¹ Varga Csaba: Jogrendszerek, jogi gondolkodásmódok az európai egységesülés perspektívájában. (Magyar körkép – európai uniós összefüggésben.) Szent István Társulat, Budapest, 2009, 282. o.

rám nézett és felkérdezett: Nem formálódott-e bennem valamiféle szádék mindeközben? Mire gyors felvillanással *Comparative Legal Cultures* címen ajánlottam kötetet (1992)²² – előzményről²³ sem tudva akkor még. Pár év múltán, ennek sikeréről értesülve kezdeményezett a brémai Volkmar Gessner és Armin Höland engem is bevonva egy *European Legal Cultures* (1996)²⁴ kötetet, amiben társszerkesztőként magam gondoltam a Közös hagyományok, az Európai jogi gondolkodás, valamint a Jogállami átmenet önmagában kötetnyi fejezeteit. A mindebben rejlő problematika különféle nekifutásokban azóta is s úgyszólván máig kísér, amiket a *Comparative Legal Cultures: On Traditions Classified, their Rapprochement & Transfer, and the Anarchy of Hyper-rationalism* (2012) kötetében gyűjtöttem egybe.

Katolikus egyetemünkön a kezdetektől tanítom is ezeket, amiként visszatérően meghívott vendégprofesszorként ezt tettem egyebek közt Krasznojarszk komparatistáinak is.

És mi lett az eredmény? Egyfelől egy szinte intuitív meggyőződés kialakulása arról, hogy minden jogi berendezkedés mögött megbúvik valamiféle szellemiség, specifikus geniozitás, ami az adott jogot éltető rend-felfogástól az eszközválasztáson át az eljárások mikéntjéig terjedhet, s ami az egész berendezkedés élhetőségét biztosítja. Az imént említett első *Comparative Legal Cultures* gyűjtemény magyar fordításához (2000) újrafogalmazott előszó szerint „[a]z ‘összehasonlító jogi kultúrák’ épp az egyedit keresi: azt a megkülönböztető szellemiséget, amelyik eltérő intézményesedés, fogalmi pályák s technikák, olykor eltérő szolgáltatások eltérő igénybevétele mellett is a jogi berendezkedéseket gyakran egymáshoz hasonlítható hatásokkal és érdemi befolyással tudja működtetni.” És e „jogi kultúrák roppant változatossága érzékeltetésekor célszerű figyelemmel lennünk a háttérben munkáló éthoszok, jogászai ‘világképek’, szakmai technikák, készségek és jártasságok gazdagságára – arra a sajátosan egyedi, történelmi és különös geniozításra (invenciozításra a sokoldalúan érzékeny reagálásban, vagyis leleményességre a mindenkor rendelkezésre álló fogalmi s eljárási készlet felhasználásában, egyidejűleg a szükséges változások, újítások és megújulások hatékony eszközlésére a mindennapi alkalmazkodásban), tehát azon géniusz tettenérésére, amelyik éppen az adott kultúra jellemzője, kizárólagosan és másoktól megkülönböztetetten.”²⁵

Majd még további csaknem negyed évszázadon át – olykor John Bell és David Nelken megjegyzéseitől kísértén, avagy Jaakko Husa és Anita Frohlich továbbértelmezéseitől megerősítetten – újra és újra körbejártam a jogi kultúrák kérdéskörét.

Mint egy évtizeden belül írtam, „Eleinte tisztán jogelméleti körben, a jogászai módszerek különbségeként próbáltam felfejteni a kontinentális és az angolszász jog különállásának rejtélyét; majd kiderült, hogy nemcsak a jogban, hanem főként, sőt elsősorban magáról a jogról való gondolkodásról van itt elsősorban szó; tehát egy olyan, a társadalmi rend ideáját és ideálját érintő elgondolásról, ami végső soron az érintett történelmi népcsoportok eltérő kultúráinak egész világlátásában – filozófiájában, fogalmiságainak kezelésében, sőt logikájának felfogásában, az emberi tapasztalatisághoz való viszonyában, így tehát bármiféle általánosság (például a természeti törvények) megfogalmazásában csakúgy, mint akár kertépítésük stílusválasztásában egyaránt – dominál.”²⁶ Ez az igény pedig nézőpontváltást hoz magával,

²² Varga, Csaba (ed.): *Comparative Legal Cultures*. The International Library of Essays in Law & Legal Theory: Legal Cultures 1, Dartmouth, Aldershot, Hong Kong, Singapore, Sydney – The New York University Press, New York, 1992, xxiv + 614. o., ami után e beszélgetés eredményeként még elvállaltam a Varga, Csaba (ed.): *Marxian Legal Theory*. The International Library of Essays in Law & Legal Theory: Legal Cultures 1, Dartmouth, Aldershot, Hong Kong, Singapore, Sydney – The New York University Press, New York, 1993, xxvii + 530. o. szerkesztését is.

²³ Ehrmann, Henry W.: *Comparative Legal Cultures*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs (N.J.), 1976, xv + 172. o.

²⁴ Gessner, Volkmar et al. (ed.): *European Legal Cultures*. Tempus Textbook Series on European Law and European Legal Cultures I, Dartmouth, Aldershot, Brookfield USA, Singapore, Sydney, 1996, xviii + 567. o.

²⁵ Varga Csaba: *Jogi kultúrák – összehasonlító megvilágításban*. In Varga Csaba (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák*. [Osiris], Budapest, 2000, ix–xviii, xvii. o.

²⁶ Varga 1998: 18. o.

hiszen itt nem más, mint maga a jog ontikuma válik egy lényegesen tágabb közeg részévé. Merthogy ezáltal „immár nem egy nemzet joga a kiindulópont, nem is történelme, hanem azon (ott és akkor szüntelenül formálódó) kulturális közeg, amelyben emberi gondolkodásunk támpontjai – hitek és értékek, preferenciák és célok, hagyományok és jártasságok, módszerek és eljárások – adott módon (és nem másként) alakultak, amiben tehát bizonyos (és nem más) rendképzet egy hozzá rendelt (és nem más) eszköztárral (benne fogalmisággal s a logika által játszott szereppel) kibontakozhatott.”²⁷ Ez az, amit majd pontosan nézőpontváltásként fog értékelni egy angol szerzőpáros, kijelentve, hogy „a jogi kultúrák tanulmányozása segíthet (a maga módján) túllépni a pozitív jog és formális működése látóhatárán”, és ugyanezt érzékeli pár év múltán majd a neves finn komparatista is, arra konkludálva, hogy ezzel „a jog belső önleírását külső leírás váltja fel.”²⁸

Mindez legáltalánosabb megfogalmazásban azt jelenti, hogy „A jogi kultúrák összehasonlító tanulmányozása [...] eleve a jogi jelenség és működés genezisére és formálódására kíváncsi – azon civilizációs tömbökből kiindulva, amik emberi gondolkodásunkban, erkölcsben, hitbéli alapon és értékválasztásban különféle kulturális válaszokat egymásra következő korokban újjáépülően létrehozta. Egy általános civilizációtörténeti keretben megnyilatkozó eszmetörténeti érdeklődés ez, mely az ember eszköztéremtései, intézményesítési kísérletei tükrében is problémamegoldó lényükre – gondolataink alakulására, a mindenkori külvilág kihívásaira adott kulturális válaszainkra – ügyel.”²⁹

Érdekes módon e továbbgondolások paradoxikus eredményt hordoznak magukban. Merthogy a *comparatio iuris* hagyományosan szövegek összehasonlítását jelenti – függetlenül attól, vajon ezek a jog testet öltései-e, avagy csupán előzmények vagy leírások egy ilyen vagy olyan módon (pl. precedens- vagy szokásjogi alapon) végzett gyakorlathoz vagy gyakorlatról. Amik mindegyikéről a kanadai-francia komparatista *Pierre Legrand* már rég kifejtette, hogy a jogász számára relevánsan a szövegek nem szavakat, hanem jelentéseket hordoznak, ezek pedig nem magába a jog tartományába, hanem azzal együtt a mindenkori háttérkultúra összességébe ágyazódnak, hiszen „*extra culturam nihil datur*”.³⁰

Ezzel pedig, úgy tetszik, lezárult a játék. Merthogy „A társadalomról s az abban kívánatos és biztosítható rendről alkotott nézeteken túl itt már egész világképek kerülnek a vizsgálgódás közös platformjára. Legközelebb közös jegyük eleve az összemérhetőséget, sőt már magát az egymással szembeállító értékelést is eleve kizáró kölcsönös különbségük; mert mindabban, amit képviselnek, az eredeti – vagyis a legszorosabban autochthon – voltak van jelen; merthogy világcivilizációk különböző helyű és idejű részeként saját feltételeik, megszenvedett tapasztalataik alakították ki saját rendgondolataikként vélők; hiszen bármiféle kölcsönhatás vagy tanulási folyamat, amely esetleg és olykor mindazonáltal bennük mégis kimutatható, alárendelt jelentőségű saját autochthonitásukhoz, azaz eredendőségükhöz képest.”³¹

²⁷ Varga Csaba: Összehasonlító jogi kultúrák? In *Jogtudományi Közlöny*, 2001/10 [a továbbiakban: 2001b], 409-416. o.

²⁸ Puchalska-Tych, Bogumila – Salter, Michael: Comparing Legal Cultures of Eastern Europe: The Need for a Dialectical Analysis. In *Legal Studies*, Vol. 16, No. 3, 1996, 157-184. o. [DOI 10.1111/j.1748-121X.1996.tb00001.x], 4. sz. jegyzet: “studying legal cultures can help to transcend the horizon of comparative law [on its own] by going beyond the perspectives of both the positive law and its formal functioning”, ill. Husa, Jaakko: Legal Culture vs. Legal Tradition – Different Epistemologies? In *Maastricht European Private Law Institute Working Paper*, 2012/18. szám, <https://ssrn.com/abstract=2179890> (2024. november 15.), 7. o.: “law’s internal description of itself is replaced by an external description of law.”

²⁹ Varga 2001b: 412. o.

³⁰ Legrand, Pierre: *Le droit comparé. Que sais-je?* 3478, Presses Universitaires de France, Paris, 1999, 103. o.

³¹ Varga Csaba: Jog, jogi kultúra és jogi hagyomány, avagy az összehasonlító történeti vizsgálódás kulcsfogalmai. In *Iustum Aequum Salutare*, 2021/1. szám, 207-208. o.

De azért is lezárulónak tetszik a játék, mert már az antropológia által felrajzolt kérdőjelek szerint sincs másra lehetőségünk, mint hogy – úgymond – a „kultúradat kultúrámmal értelmezem” paradoxonának módjára járjunk el.³² És valóban: ebből az intellektusunk által gyakran abszolutizált, mert fogalmilag s logikailag önbezárulónak tetsző körből csakis tudásszerzésünk és visszacsatolásai végtelensége, a társadalmi gyakorlat ténylegessége tud adni az ember számára valamelyest meggyőző feloldást. Történetesen ezzel foglalkoztam a közelmúltban a fukuokai világkongresszus egyik központi témájaként – *Comparative Law and Multicultural Legal Classes* (2020)³³ –, amikor is ismeretelméleti alapjainak három évtizede megkezdett tárgyalását az összehasonlító jognak mint módszernek s mint diszciplínának a globális szocializációs és edukációs folyamatokba, azaz az egyetemes emberi megértésbe ágyazásában vitattattam.

E foglalatoskodás során merült fel egy további, itt tárgyaltan utolsó kérdés is. Hazai szóhasználatunkban ugyanis (az antropológia üzenetével egyetértően) kézenfekvő volt a 'jogi kultúrák' terminusában gondolkodnom. Ám az, ami nyugodt állóvíznek tűnt, rögvest felzavarodott azzal, hogy az összehasonlító jogművelés egyik nagy, 2002 őszén rendezett brüsszeli nemzetközi konferenciáján³⁴ nyitó előadásában ezt mind *Alan Watson* és mind *H. Patrick Glenn* lényegileg megkérdőjelezte. Akkor pedig, amikor délután az én előadásomra került sor, kezdete előtt még odajött hozzám *Glenn* (akit mintegy másfél évvel azelőtt, pontosan New York ikertornyai összedőltenek a hetén látogattam meg Montréalban) s kategorikus türelmetlenséggel felhánytorgatta nekem, hogy „már előadásom címében is a 'legal culture' kifejezéssel élek, noha ez náluk – amerikai megközelítésben – nem korrekt, mert (1) maga a 'kultúra' a német romanticizmusban gyökerezik, ami már a nemzetiszocializmusra való hatásgyakorlása okán eleve kétségessé teszi; (2) megosztó, mert valamely oldalnak elsődlegességet tulajdonítva polarizál, tehát dezintegratív hatású; ráadásul (3) felesleges is, mert nem mond többet/mást, mint a 'jogi hagyomány'. Erre csak azt válaszolhattam, hogy (1) számomra ez a *colere/cultus*-gyökérzetű *cultivāre* nyomán mint *Voltaire* tanítása, a *Candide* végüzeneteként ismerős; (2) nem szinonimák, hanem eltérő irányok/tartalmak; mert (3) 'kultúra' az, amiben értelmezzük magunkat/világunkat, a 'hagyomány' viszont csakis a kultúra olyan formája, amelyben ezen értelmezés számára a múlt nyomatékos, olykor igazoló jelentőséggel bír.”³⁵ Döbbenettel cáfoltam hát, mint álproblémára álválaszosan adott szokásos amerikai leegyszerűsítést, de izgatni kezdett a jogi kultúra és az általa választott terminus, a jogi hagyomány viszonya. Két év múltán, és ráadásul éppen az ő grandiózus szintézise³⁶ nyomán, akkor foglalhattam állást erről (a kontinentális hagyomány amerikai tudósa által már eleve megerősítetten³⁷), amikor a zsidó és az arab jogban jogintézményszerűen jelenlévő és fontos 'hagyomány' mibenlétét elemeztem. Eszerint „A hagyomány nem más, mint valamiféle korábbi, eredendő, mintául szolgáló forrás vagy példakép tudata egy olyan kultúrában, ahol igénylik a múltból eredő folytonosságnak ösztönző vagy igazoló erőként történő felhasználását.

³² Varga 2004: 5. fejt. Ezt segítette Medick, Hans: »Missionaries in the Row Boat«? Ethnological Ways of Knowing as a Challenge to Social History. In *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 29, No. 1, 1987, 76-98. o.

³³ Varga, Csaba (ed.): *Comparative Law and Multicultural Legal Classes. Challenge or Opportunity?* *Ius Comparatum – Global Studies in Comparative Law* 46, Springer Nature, Heidelberg, 2020, x + 210. o.

³⁴ van Hoecke, Mark (ed.): *Epistemology and Methodology of Comparative Law*. European Academy of Legal Theory, Hart Publishing, Oxford, 2004, 408. o.

³⁵ Varga Csaba: *Comparatio a jogtudományban s a jogi oktatásban. Alaphelyzetek, érzékenységek és problémák egy multikulturális világban*. In *Állam- és Jogtudomány*, 2018/3. szám, 88. o. 68. sz. jegyzet.

³⁶ Glenn, H. Patrick: *Legal Traditions of the World. Sustainable Diversity in Law*. Oxford University Press, Oxford – New York, 2000, xxiv + 371. o.

³⁷ „A jogi hagyomány a jogrendszert azon kultúrához viszonyítja, amelynek maga is részleges kifejeződése, s ezzel kulturális perspektívába helyezi.” Merryman, John H.: *The Civil Law Tradition. An Introduction to the Legal Systems of Western Europe and Latin America*. Stanford University Press, Stanford, 1969, 2. o.: “The legal tradition relates the legal system to the culture of which it is a partial expression. It puts the legal system in to a cultural perspective”.

A ‘jogi hagyomány’ így maga sem lehet egyéb, mint viszonyfogalom; tehát nem áll fenn másként, mint egy sajátos kapcsolódás termékeként. Hiszen nem maga a múlt darabja vagy vonatkozása a hagyomány. Önmagában nem is a külső-belső bizonyosságkeresés, biztonság utáni sóvárgás, a megerősítés vagy utat mutató lehetőségeinek kutatása a hagyomány. Hanem pontosan e kettő találkozására: a múlt valamely szeletének kiválasztása vagy valamiféle néki tulajdonított jegyek minősítése azért, hogy benne és általa történhessék meg a jövő perspektívájában látott jelennek valaminő elmúlthoz mint ragaszkodásra érdemeshez – mert önmagában értékeshez – kapcsolása.”³⁸ Ez az, amit tömör rövideggel, mint épp az imént láttuk, már 2002-ben, Brüsszelben, személyesen *Glenn* professzornak adott válaszként megfogalmazhattam: „‘kultúra’ az, amiben értelmezzük magunkat/világunkat, a ‘hagyomány’ viszont csakis a kultúra olyan formája, amelyben ezen értelmezés számára a múlt nyomatékos, olykor igazoló jelentőséggel bír.”

V. Összegzés

Mióta a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jogbölcseleti Intézetét 1995-ben megalapíthattam, a jogösszehasonlítás alapjait is okítjuk, együtt a jogi kultúrák és a bírói gondolkodásmód történeti összehasonlító elemzésével, s így a fenti szemlélet és kutatási eredmények tanításával intézeti/tanszéki szinten bőven élhetünk.³⁹ Saját munkáimnak úgyszólván teljessége angol nyelven s nem kis mértékben egyéb nyelveken ugyancsak hozzáférhető. Maga a kérdéses szemlélet terjedési esélyeire kedvezően hat, hogy eleve három jogtudományi diszciplína számára kínál mondanivalót, hiszen nemcsak a jogösszehasonlítás az, aminek látásmódját tágítja, de a jogi historikus tanulmányokon túl magát a történeti egyetemességet biztosítva kiteljesítheti az elméleti jogi gondolkodás egészét is.

Ha tömönként kellene az eddigiekben elmondottak üzenetét megfogalmaznom, feltehetően csak annyit vallhatnék, hogy – a fentiek szellemében és legalábbis számomra – jogi komparatiztika nélkül nem létezhet elméleti jogi gondolkodás sem.⁴⁰

Emögött persze burkolt állításként valami olyasmi is rejtezik, amit a komparativizmusnak valahai szocialista múltunkban a tiltásra egy-két évtizedes késéssel rákövetkező visszatéréséről már megfogalmazhattam:⁴¹ jelenlétének természetessége jogtudományunkban már annyira megerősödött, hogy mind a történelmi előzményekből történő kifejtés s mind az összehasonlító perspektívával és alapon történő elemzés gyakorlatilag minden kutatás csaknem kötelező eljárása lett. Már pedig egy túlzottan elvont okoskodásban ilyesminek általános gyakorlattá válása érdekes módon már-már azt eredményezi, hogy lassacskán maga az ‘összehasonlító’ vagy a ‘történeti’ válik kijelölő jelzőből mintegy fosztóképzővé, hiszen a külön vagy hangsúlyos feltüntetés lassacskán olybá tűnik, mint amikor egy tárgyat fosztunk meg természetes környezetétől vagy tulajdonságától.

Am mindez már maga sem más, mint egyfajta győzelmi híradás, amiért a világon oly sok társunknak hálásak lehetünk.

³⁸ Varga Csaba: Jogi hagyományok? Jogcsaládok és jogi kultúrák nyomában. In Varga 2004: 47-66, 52-53. o.

³⁹ Varga, Csaba: The Philosophy of Teaching Legal Philosophy in Hungary. In *Iustum Aequum Salutare*, 2009/2. szám, 165-184. o.

⁴⁰ Talán ezért is adtam címül ukrán nyelvre lefordított cikkeim gyűjteményes kiadásának, hogy Порівняльне правознавство як філософія права – філософія права як порівняльне правознавство. Magyar Elektronikus Könyvtár, Budapest, 2019, 167. o. <https://mek.oszk.hu/19200/19263/> (2024. november 15.), vagyis „jogösszehasonlítás mint jogelmélet – jogelmélet mint jogösszehasonlítás”.

⁴¹ Varga, Csaba: Encountering Comparative Law in Hungary. In *Journal of Comparative Law*, Vol. 16, No. 1, 2021, 243-264. o. DOI 10.5281/zenodo.13835667

Irodalomjegyzék

David, René: Les grands systèmes de droit contemporains. (Droit comparé.) Dalloz, Paris, 1964

David, René: A jelenkor nagy jogrendszerei. Összehasonlító jog, ford. Nagy Lajosné Dusa Margit. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977

Ehrmann, Henry W.: Comparative Legal Cultures. Prentice-Hall, Englewood Cliffs (N.J.), 1976, xv + 172. o.

Gessner, Volkmar et al. (ed.): European Legal Cultures. Tempus Textbook Series on European Law and European Legal Cultures I, Dartmouth, Aldershot, Brookfield USA, Singapore, Sydney, 1996, xviii + 567. o.

Glenn, H. Patrick: Legal Traditions of the World. Sustainable Diversity in Law. Oxford University Press, Oxford – New York, 2000, xxiv + 371. o.

Husa, Jaakko: Legal Culture vs. Legal Tradition – Different Epistemologies? In Maastricht European Private Law Institute Working Paper, 2012/18. szám, <https://ssrn.com/abstract=2179890> (2024. november 15.) <https://doi.org/10.2139/ssrn.2179890>

Legrand, Pierre: Le droit comparé. Que sais-je? 3478, Presses Universitaires de France, Paris, 1999

Medick, Hans: »Missionaries in the Row Boat«? Ethnological Ways of Knowing as a Challenge to Social History. In Comparative Studies in Society and History, Vol. 29, No. 1, 1987, 76-98. o. <https://doi.org/10.1017/S0010417500014353>

Merryman, John H.: The Civil Law Tradition. An Introduction to the Legal Systems of Western Europe and Latin America. Stanford University Press, Stanford, 1969

Puchalska-Tych, Bogumila – Salter, Michael: Comparing Legal Cultures of Eastern Europe: The Need for a Dialectical Analysis. Legal Studies, Vol. 16, No. 3, 1996, 157-184. o. <https://doi.org/10.1111/j.1748-121X.1996.tb00001.x>

van Hoecke, Mark (ed.): Epistemology and Methodology of Comparative Law. European Academy of Legal Theory, Hart Publishing, Oxford, 2004, 408. o.

Varga Csaba: A magatartási szabály és az objektív igazság kérdése. [1964.] In Varga 2001a: 4-18. o.

Varga Csaba: A jog meghatározásának néhány kérdése az ausztrál jogelméletben. [1964.] In Varga 2001a: 19-48. o.

Varga Csaba: Henry Lévy-Bruhl és a jogszociológia. In Állam- és Jogtudomány, 1966/1. szám, 151-158. o.

Varga Csaba: A felsőfokú jogi oktatás főbb mai rendszerei. Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete, Budapest, 1967, 210. o.

Varga Csaba: A preambulmok problémája és a jogalkotási gyakorlat. In *Állam- és Jogtudomány*, 1970/2. szám, 249-307. o.

Varga Csaba: A »Jogforrás és jogalkotás« problematikájához. In *Jogtudományi Közlöny*, 1970/9. szám, 502-509. o.

Varga Csaba: A törvényhozás és felelős tudatossága. In *Állam- és Jogtudomány*, 1977/1. szám, 68-99. o.

Varga Csaba: A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 351 o. / 2. kiad. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002, 439. o.

Varga Csaba: A jog helye Lukács György világképében. Gyorsuló Idő, Magvető, Budapest, 1981, 287 o.

Varga Csaba: Jogi elméletek, jogi kultúrák. Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből. ELTE "Összehasonlító jogi kultúrák" projektum, Budapest, 1994, xix + 503. o.

Varga Csaba: Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest, 1998, 388. o.

Varga Csaba: Jogállami átmenetünk. Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések. [AKAPrint], Budapest, 1998, 234. o.

Varga Csaba: Jogi kultúrák – összehasonlító megvilágításban. In *Varga 2000*: ix-xviii. o.

Varga Csaba: Összehasonlító módszer és jogelmélet. In *Varga 2001a*: 97-101. o.

Varga Csaba: Összehasonlító jogi kultúrák? In *Jogtudományi Közlöny*, 2001/10 [a továbbiakban: 2001b], 409-416. o.

Varga Csaba: A jogi gondolkodás paradigmái. Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Szent István Társulat, Budapest, 2004 [2006], 504. o.

Varga Csaba: Jogi hagyományok? Jogcsaládok és jogi kultúrák nyomában. In *Varga 2004*: 47-66. o.

Varga Csaba: A szocializmus marxizmusának jogelmélete: Hazai körkép nemzetközi kitekintésben. In *Varga 2004*: 251-302. o.

Varga Csaba: Jogállami? átmenetünk? Kráter, Pomáz, 2007, 241. o.

Varga Csaba: Jogrendszerek, jogi gondolkodásmódok az európai egységesülés perspektívájában. (Magyar körkép – európai uniós összefüggésben.) Szent István Társulat, Budapest, 2009, 282. o.

Varga, Csaba: The Philosophy of Teaching Legal Philosophy in Hungary. In *Iustum Aequum Salutare*, 2009/2. szám, 165-184. o.

Varga Csaba: Pályakezdés az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete Jogösszehasonlító Osztályán. In *Jogelméleti Szemle*, 2010/1. szám, <http://jesz.ajk.elte.hu/varga41.html> (2024. november 15.)

»...csak múltunk törvény...«. Varga Csaba jogfilozófussal beszélget Mezei Károly. Kairosz Kiadó, Budapest, 2012, 142. o.

Varga Csaba: Varga Gyula Autókarosszéria- és Kocsigyár: Motorizáció Pécsen, a XX. század első felében – egy családi vállalkozás tükrében. Pécsi Krónika, Házmaster '98 Kft., Pécs, 2016, 407. o.

Varga Csaba: Comparatio a jogtudományban s a jogi oktatásban. Alaphelyzetek, érzékenységek és problémák egy multikulturális világban. In *Állam- és Jogtudomány*, 2018/3. szám, 73-97. o.

Varga, Csaba: Порівняльне правознавство як філософія права – філософія права як порівняльне правознавство. Magyar Elektronikus Könyvtár, Budapest, 2019, 167. o. <https://mek.oszk.hu/19200/19263/> (2024. november 15.)

Varga Csaba: Jog, jogi kultúra és jogi hagyomány, avagy az összehasonlító történeti vizsgálatok kulcsfogalmai. In *Iustum Aequum Salutare*, 2021/1. szám, 191-219. o.

Varga, Csaba: Encountering Comparative Law in Hungary. In *Journal of Comparative Law*, Vol. 16, No. 1, 2021, 243-264. o. DOI 10.5281/zenodo.13835667

Varga Csaba: Jogállamiság – viták közegében. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2022, 518. o.

Varga Csaba: Beszélgetés Péteri Zoltánnal, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete Jogösszehasonlító Osztálya első és utolsó vezetőjével – Beszélgetőtárs Varga Csaba. In *Jogelméleti Szemle*, 2024/2. szám, 123-161. o. <https://ojs.elte.hu/jesz/article/view/8466/6742> (2024. november 15.) <https://doi.org/10.59558/jesz.2024.2.123>

Varga Csaba (szerk.): Új szocialista alkotmányok. Összeáll. Rácz Attila – Toldi Ferenc – Török Lajos. MTA KESZ, Budapest, 1966, 311. o.

Varga, Csaba (ed.): *Comparative Legal Cultures. The International Library of Essays in Law & Legal Theory: Legal Cultures 1*, Dartmouth, Aldershot, Hong Kong, Singapore, Sydney – The New York University Press, New York, 1992, xxiv + 614. o.

Varga, Csaba (ed.): *Marxian Legal Theory. The International Library of Essays in Law & Legal Theory: Legal Cultures 1*, Dartmouth, Aldershot, Hong Kong, Singapore, Sydney – The New York University Press, New York, 1993, xxvii + 530. o.

Varga Csaba (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák*. [Osiris], Budapest, 2000, xl + 397. o.

Varga, Csaba (ed.): *Comparative Law and Multicultural Legal Classes. Challenge or Opportunity?* *Ius Comparatum – Global Studies in Comparative Law* 46, Springer Nature, Heidelberg, 2020, x + 210. o. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-46898-9>